

Галина Доброльожа
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

КОНЦЕПТИ ТВАРИННОГО СВІТУ В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Очікуючи наближення ювілею з дня народження генія українського народу Тараса Шевченка, знову і знову перечитуємо «Кобзар», осмислюємо Шевченкові слова і думи, проектуємо пророчі слова стосовно сьогодення.

Про творчість генія українського народу написано безліч статей, виконано чимало дисертаційних досліджень, створено різножанрові радіо-, теле-, кіно- і театральні проекти, Кобзар дивиться на нас із рушників, постаментів, грошових купюр... Проте, чи зрозуміли, усвідомили, сприйняли серцем і розумом усе, що хотів донести до нас, своїх нащадків – «рабів отих німих», – Тарас Шевченко? Питання, по суті, риторичне; також однозначною не може бути й відповідь, адже кожен із українців має в душі свого Шевченка, по-своєму трактує образи його творів і бачить подальший дороговказ.

Постановка проблеми. У творчості Тараса Шевченка невід'ємним є цілісне поняття того чи іншого образу, тобто концептуальне бачення навколишньої дійсності – таке сприйняття передбачає всебічний аналіз етнокультурних явищ, предметів, об'єктів певного соціуму або / та етносу. Поняття *концепту* в мовознавчих студіях є досить новим і перспективним напрямком, оскільки містить синтез з одного боку – мовознавчих, а з іншого – психологічних, логічних, філософських, етнографічних, історичних і культурологічних досліджень. На думку російського лінгвіста Ю. Степанова, концепт – це «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує те чи інше слово» [7, 291]. Таке розуміння концепту розгорнула і деталізувала проф. О. Селіванова, яка підкреслила, що концепт є

інформаційною структурою свідомості, різноsubstrатною, певним чином організованою одиницею пам'яті, що містить сукупність вербальних і невербальних знань про об'єкт пізнання, які набуті шляхом взаємодії психічних функцій свідомості та позасвідомого [5, 236].

Слід зазначити, що мовна панорама світу містить безліч етнічних і культурних концептів, які стали ключовими образами в народних піснях, казках і думах, у народній фразеології (власне фразеологізмах, компаративемах, прислів'ях і приказках, каламбурах, нісенітницях тощо), у народних ремеслах (вишивці, витинанці, гончарстві, плетінні, куванні, різьбленні, ткацтві, малярстві), а також у творчості українських письменників та поетів. Відомий український фразеолог В. Ужченко наголошує, що «концепт як багатовимірне культурно значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості певної мовної спільноти «розсіяний» у змісті лексичних одиниць, корпусі фразеології, пареміологічному фонді, у системі стійких порівнянь, що відбивають образи-еталони» [7, 298]. На сьогодні напрям концептуального аналізу є надзвичайно актуальним і поширеним, оскільки дозволяє всесторонньо вивчати той чи інший об'єкт (явище, ознаку) навколишнього світу – саме цьому аспекту мовознавчих досліджень присвячені праці українських та зарубіжних лінгвістів О. Селіванової, В. Ужченка, В. Жайворонка, С. Єрмоленко, Ю. Прадіда і багатьох інших.

Мета. У статті зроблено спробу проаналізувати наявні концепти тваринного світу в поетичній творчості Тараса Шевченка (на матеріалі «Кобзаря»), а також виконати (хоча б частковий) порівняльний аналіз авторської концептології та народного бачення і розуміння світу фауни в українській фразеології. На думку проф. В. Жайворонка, поняття – це реалія, речова субстанція; натомість концепт – «не лише предметна віднесеність, предметний смисл, але й слово – ім'я реалії, слово-знак як певна інтелектуально осмислена сутність, як субстанція значуща, або знак смислу» [4, 10]. Особливо яскравими, багатогранними є концепти історичної та культурної свідомості народу, які мають глибинний зв'язок із народними

традиціями та звичаями, суспільним устроєм і способом ведення господарської діяльності.

Творчість Тараса Шевченка має надзвичайно багату концептуальну символіку. Адже слова-концепти містять у собі етнокультурні, етнографічні, етноісторичні, етнофілософські, етнопсихологічні аспекти, і, відповідно, стали народними символами.

Для більш детального розгляду в межах наукової статті ми виокремили один із шарів поетичної лексики Тараса Шевченка – лексеми на ознаку тваринного світу, а також паралельно (частково) проаналізували народні фразеологізми, що містять відповідний анімалістичний компонент.

У поетичній творчості Т. Шевченка концепти тваринного світу є досить різноманітними і належать до кількох видових груп: свійські тварини (*кінь (коник), кобила, бугай, віл, корова, собака (пес), сука, кіт, кішечка, осел, кабан, свиня, ягня*), свійська птиця (*індик, гуска, курка, півень, квочка, курча, пава*), дикі звірі (*звір, вовк (ярчук), сіроманець, медвідь (медведик, медвежа), ховрашок, миша, кажан*), птахи (*птаха, пташечка, пташка, сокіл, беркут, орел, ворон, ворона, голуб (голубка), горобець, ластівка, жайворонок, зозуля, соловейко, журавель, чапля, чайка, сова, сич, пугач*), риби, комахи (*муха, оса, комар, сарана, хрущ*), плазуни (*гад, гадина, гадюка, змії, змія*).

Зауважимо, що в українській фразеології концептом стає будь-який анімалістичний персонаж, якщо він має хоча б деякі спільні риси (особливості поведінки, інтелектуальний рівень, фізіологічні потреби, фізичні параметри, естетичні уподобання, соціальну комунікабельність тощо) з людиною, яку характеризує. Наприклад, концепт *слон* – це не лише понятійне визначення екзотичної тварини, але й образ, що має зміст навіть на українському етнокультурному ґрунті [1; 2]: *слона з'їсти* ‘голодна людина’; *з мухи зробити слона* ‘перебільшення’; *слона не помітити* ‘неуважний’; *слона проковтнути* ‘замовкнути’; *слон і моська* ‘негарна пара’; *боїться як слон мухи* ‘байдуже’; *слон на вухо наступив* ‘негарний спів’; *повертається як слон у посудній лавці* ‘незграбний’; *радий як слон після бані (у тапочках)*

‘нерозумно радіє’; як слону пропелер ‘недоречно’; захотіти рожевого слоника ‘забажати неможливого’.

Варто зазначити, що в поетичних творах Кобзаря значення слів-концептів, як правило, є традиційним, загальноновживаним і зрозумілим, натомість в народній, і зокрема діалектній, фразеології поряд із звичними концептами з’являються й факультативні. До того ж, у Шевченкових творах символи тварин (звірів, птахів, плазунів тощо) більш трагічні, знакові, а в народній фразеології, як правило, характеризують людину з іронічного, а то й саркастичного погляду – для прикладу можна порівняти змістову наповненість концепту *собака (пес)* [8]:

‘брехливість’: *А ти, Стара собако, де б молитесь, Верзеи тут погань* [93]; *Лжеи, собако!* [78]; ‘страх’: *В кутку собакою дрижить Проклятий жид* [84]; ‘жорстокість’: *З Вільшаної, де титаря Пси замордували?* [100]; ‘гріховність’: *Без сповіді святої умирають, Як собаки, здихають* [247]; ‘безбожність’: *Не божись, собача шкуро!* [78]; ‘ворожість’: *Мов собаки, коло огню Кругом ченці стали – Боялися, щоб не виліз Гадиною [Гус] з жару* [233]; ‘ворожнеча’: *За теє диво! Мов пси, гризуться Брати з братами й не схаменуться* [361]; *Собаки злі, покусують, Та не заговорять, не розкажуть сміючися...* [39]; ‘непотріб’: *З собаками, мій синочку, Кохайся надворі!* [39]; *З псами їсти й пити...* [39]; ‘жорстокість’: *Отак її воєводи, Петрові собаки, Рвали, гризли...* [360]; ‘злість’: *Шануйтеся ж, вражі ляхи, Скажені собаки* [91]; ‘недбалість’: *Сука мати не придбала Нової постелі* [125]; ‘пліткування’: *Ити собак дражнить Од хати до хати* [200]; ‘підступність’: *На вулицях, на розпутьях Собаки, ворони Гризуть шляхту, клюють очі, Ніхто не боронить* [104]; ‘охоронець садиби’: *Собака десь помандрувала, І в хаті вибито вікно* [330]; ‘вожак’: *Убийте пса! А собачат своєю заріжу* [120]; ‘самотність’: *Сирота-собака має свою долю, Має добре слово в світі сирота* [39].

В усній народній творчості лексема *собака* має більший синонімічний ряд: *собацюра, собацюга, пес (псище), сука (сучка), куций, цуценя (щеня,*

зінське щеня, собача), зооніми (Рябко, Бровко, Сірко, Шарик) – такі семи уже стали концептами і позначають чи не усі аспекти життя людини [1; 2]:

інтелект людини: ‘дурість’: *дивиться як собака на висівки; знається як собака на сні;* ‘досвідченість’: *собаку з’їсти; прив’язати собаку;* ‘недоречність’: *собака не перескочить; потрібно як собаці «добридень»;*
рисі характеру: ‘байдужість’: *і собака не гавкне; боїться як собака мухи;* ‘брехливість’: *собаки брешуть; бреше як собака на висівки;* ‘злість’: *гавкати собакою;* *злий як собака кручена;* ‘жадібність’: *собака на сні; тримається як собака за стерво;* ‘підступність’: *виляє як собака хвостом; чорного пса не вмиеш;* ‘ледарство’: *ще й собака не валявся; собак ганяти; дождала сучка помочі – сама сидить, а цуценята гавкають; моторний як собака чорний;*
зовнішній вигляд: ‘неестетичність’: *рябий як собака; мускули як у собаки під хвостом; гарний як пес на морозі (як паршивий пес, як рудий пес);* ‘неохайність’: *виглядає як собака з горна; вим’яте як собака з буди;*
соціалізація: ‘бідність’: *собаки сіно їдять; багатий як собака кудлатий;* ‘невдача’: *вступив у закон як собака в цибулю; зійти на пси; прийде й на пса мороз; любий як собаці камінь; радий як собака вінику.*

Якщо провести суцільну зоовибірку із поетичних творів Т. Шевченка, то можна помітити абсолютну кількісну та якісну перевагу у використанні символіки птахів. Поет органічно включає в сюжетну канву назви тих птахів, які набули ознак образу, концепту в українському світобаченні та народній культурі, це – орел, сокіл, беркут, крук, ворон, ворона, пугач, сич, сова, соловей, зозуля, жайворонок, горобець, журавель, чапля, чайка, лебідь, голуб.

Кореляція у пташиній родині відбувається за кількома ознаками: осілий – перелітний, свійський – дикий, чистий (святий) – нечистий (диявольський), хижий – комахоїдний, чорне оперення – світле (різнобарвне).

Птах у народному світогляді є творцем світу, особливо шанували перелітних птахів, яких уважали символом пробудження природи, доброго врожаю, здоров’я і щастя у родині, появи нового життя [3, 489] .

У творах Т. Шевченка символ пташки є ліричним, емоційним і позитивним. Поет часто використовує його як символічне звертання до дівчини (жінки): *Рости, рости, моя пташко, Мій маковий цвіте* [304]; *Я тобою, пташко, веселюся* [73]. Образ пташки є мірилом добового часу: *Ще сонце спить, пташки мовчать* [265]; *Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє...* [352]. У Шевченка пташка – це і провидіння: *То не хмара – біла пташка Хмарою спустилась Над царем* [216], і душа з потойбічного світу: *Може, пташкою прилине Милій з того світа* [331], і безжиттєвість: *У гаї пташка не співає – Ї ї з собою занесла* [330]. У структурі компаративеми компонент *пташка* є символом прагнення до волі: *Серце в'яне, нудить світом, Як пташка без волі* [22], радості й оптимізму: *Хочеться послухать, як море заграє, Як пташка щебече...* [74]; любові та догляду: *Як ягодку, як пташечку, Кохала, росила на лишенько* [31].

Хижі птахи (*орел, сокіл, крук, ворон, галка*). У творчості поета чільне місце серед хижих птахів займає *орел*, оскільки саме він уважається царем птахів, часто зображується на геральдичних символах, є втіленням свободи і незалежності. Досить часто у фольклорі та в поезіях Тараса Шевченка мужні люди, козацькі ватажки, для яких воля і доблесть понад усе, порівнюються саме з орлом. В народному світогляді й творчості Кобзаря позитивну оцінку має також *сокіл*, який символізує мужність, витривалість, спритність і силу. Абсолютно негативно, як у народній, так і поетичній творчості Т. Шевченка, сприймається сімейство воронячих (збірна назва *галич*) – *ворон, ворона, крук, галка*. Ці птахи споконвіку вважаються провісниками нещастя, смерті, поганих звісток (*не накаркай!*). Особливу зневагу та огиду викликало й те, що галич харчувалася стервом тварин, тілами померлих і загиблих, котрих не було змоги поховати. Таке діаметрально протилежне ставлення до групи хижих птахів можна проілюструвати рядками творів Т. Шевченка:

‘позитивне звертання до козака, чоловіка, хлопця, нареченого’: *Серце моє! Соколе мій милий!* [83]; *Прилинь, сизий орле, бо я одинокий Сирота на світі, в чужому краю* [25]; *Сини мої! Орли мої! Летіть в Україну...* [67];

‘мужність’: *Отакий-то наш отаман, Орел сизокрилий!* [90]; *Обізвався, орел сизий* [Тарас Трясило], *та й дав ляхам знати* [46]; *Прозрів єси В попелі глибоко Огонь добрим смілим серцем, Смілим орлім оком!* [225];

‘агресивність’: *Чи винна голубка, Що голуба любить. Чи винен той голуб, що сокіл убив?* [15]; *Не вгадали, що вилетить Орел із-за хмари Замість гуся і розклює Високу тіару* [233]; *На гвалт України Орли налетіли* [86];

‘хижак-стерв’ятник’: *Орел вийняв карі очі на чужому полі* [14]; *На могилі орел, На могилі серед ночі У козака вийма очі* [202]; *Закрякали чорні круки, Виймаючи очі* [47]; *А ти не побачиш, як ворон клює Ті карії очі...* [81]; *Розлетілись, Мов тії ворони, З кривавого того свята* [233];

‘зловісність’: *Сидить ворон на могилі Та з голоду кряче...* [8]; *Нехай же лютує, поки сам загине, Поки безголов’я ворон прокричить* [24]; *Нехай думка, як той ворон, Літає та кряче* [50]; *Отак кричали і летіли Ворони з трьох сторін і сіли...* [257]; ‘навала, напад’: *Як та галич поле крила – Ченці повалили* [230]; *Налетіли чорні круки Вельможних будити* [47]; *Положили Одностайно стати проти Гуса. І в Констанці Всіх ворон скликати!* [11];

‘широкий розмах діяльності’: *Літа орел, літа сизий Попід небесами: Гуля Максим, гуля батько Степами-лісами* [90]; *А думка край світа на хмарі гуля Орлом сизокрилим літає, ширяє* [53]; *А тим часом Виросла могила, А над нею орел чорний Сторожем літає* [50]; *Бандуристе, орле сизий! Добре тобі, брате: Маєш крила, маєш силу, Є коли літати* [64]; ‘гордість’: *І окинув нечестивих Орліми очима* [231]; ‘недоречність’: *Що то, сказано, ворони. Уже й помостили, Мов для їх те сідало Москалі зробили* [263].

Нічні птахи родини совиних (сова, сич, пугач) у народній традиції усвідомлюються тільки з негативного боку, і на це є причини, адже вони ведуть активний спосіб життя лише уночі, коли з’являється нечиста сила (відьми, упирі, чорти); ці птахи уникають сонячного і денного світла, отождивляли, що вони бояться Бога. Люди завжди остерігалися крику сови, сича і пугача, бо це віщувало пожежу, збитки або смерть у родині (*Сова не принесе*

добра) [6, 367]. У поетичній творчості Т. Шевченка ці нічні птахи символізують лише негативні аспекти життя людини, небезпечні події тощо: ‘нещаслива жінка (матір)’: *Та й шукаю, Совою літаю Над байраками* [323]; ‘розпач’: *І тепер я розбитеє Серце ядом гою, І не плачу, й не співаю, А вию совою* [307]; ‘підступність’: *На ниву в жито уночі, На полі, на роздоллі, Зліталися поволі Сичі Пожартувать, Поміркувать, Щоб бідне птаство заступить, Орлине царство затопить І геть спалить* [417]; ‘нечистий птах’: *Кричать сови, спить діброва, Зірочки сіяють...* [34]; *Ще треті півні не співали, Ніхто нігде не гомонів, Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* [14]; ‘зловісний птах’: *Віщують сові та сичі І не дають сусідам спати* [330]; *А тим часом сичі вночі Недобре віщують На коморі* [280]; *Ой застогнав сивий пугач В степу на могилі* [220]; *І пугач пуга, і сова З-під стріхи в поле вилітає...* [348].

Окрему значеннєву групу в поетичних творах Тараса Шевченка становлять, так би мовити, чисті (святі, «божі») птахи – голуб (голубка), зозуля, соловей, жайворонок, журавель, горлиця, лебідь, чайка. Кожен із цих птахів несе певну концептуальну символіку: чайка – ‘туга’, ‘сум’: *Чайка скиглить літаючи, Мов за дітьми плаче* [59]; журавель – ‘символ домівки’: *А журавлі летять собі Додому ключами* [20]; жайворонок – ‘радість’, ‘життєствєрдження’: *І на полі жайворонок, Соловейко в гаї Землю, убрану весною, Вранці зустрічають ...* [119]; зозуля (у Т. Шевченка переважає форма зозуленька) – ‘віщування’: *Е...е...лю-лі, Питала зозулі, Зозуля кувала, Правдоньку казала* [197]; соловей (у Т. Шевченка лише соловейко): ‘оптимізм’: *Защєбече соловейко – Сохнуть дрібні сльози* [24]; ‘радість’: *Зашчєбече соловейко В лузі на калині, - Заспіває козаченько, Ходя по долині* [55]; ‘сум’: *Не щєбече соловейко В лузі над водою, Не співає чорнобрива Стоя під вербою* [55]; ‘самотність’, ‘утрата’: *На калині одиноке Гніздечко гойдає, – А де ж дівся соловейко?* [23]; ‘часовий проміжок у добі’: *Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає* [207]; *Затихло все, тільки дівчата Та соловейко не затих* [335].

Надзвичайно продуктивно поет уживає назви *голуб*, *голубка*, *голубонька*, *голуб'ята* – ці лексеми здебільшого називають закоханих молодих людей : *Чи ж винна голубка, Що голуба любить?* [15]; *Де вона, моя голубка, Приборкана, плаче?* [111]; також активно використовуються як звертання: *Не розкажуй, голубонько! Де б ні заховали, Щоб грішної на сім світі Люди не займали* [32]; *Ох ви, дітки мої, Мої голуб'ята, Не журіться, подивіться, як танцює мати* [109]. Автор використовує також еліптичні форми: *Боюсь згадать, моя сиза... Узяли з собою* [115]; *Вона! Боже милий! Бач, заснула виглядівши, Моя сизокрила!* [18]; *А ти, сизокрилий, Найдеш іншу* [114]. Характерно, що таке інтимне звертання, як *голуб*, поет вживає щодо широкого кола осіб: *Вибачай, моя голубко! Може, я грішила...*[115] (до бабусі); *Прости мене, мій голубе, мій соколе милий!* [32] (до батька); *Ходи собі, мій голубе, Поки не заснуло Твоє серце...* [53] (до кобзаря); *Ушкваримо, мій голубе, Поки не загинем!* [109] (до гайдамак-побратимів); *Боюся ще, мій голубе, Серце поховати* [221] (до волхва); *Я сирота, мій голубе, Як і на чужині* [64] (до приятеля). Органічно в поетичні рядки вмонтовано порівняння з компонентом *голубка* на ознаку прихильності, закоханості: *А Оксана, як голубка, Воркує, цілує* [83]; *Не сказало – осталася, День і ніч воркує, Як голубка без голуба, А ніхто не чує* [55].

Висновок. Тарас Шевченко у своїй поетичній творчості активно використовує концептуальні образи тваринного світу, які допомагають читачеві краще усвідомити, сприйняти і зрозуміти спрямовані до нього послання. Номінації зоосвіту функціонують переважно в традиційних значеннях, вони досить легко зіставляються із загальноприйнятними уявленнями про той чи інший образ тварини. Проаналізувавши фактичний матеріал Шевченкового «Кобзаря», можна зробити висновок, що джерелом авторського бачення навколишнього світу була, безумовно, народна фразеологія, адже саме звідси узято найяскравіші анімалістичні образи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій: словник / Г. Доброльожа. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
2. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини: словник / Г. Доброльожа. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навчальний посібник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
5. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія / О. Селіванова. – К., Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
6. Скуратівський В. Русалії: монографія / В. Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
7. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови: навчальний посібник / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
8. Шевченко Т. Кобзар: поетичні твори / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1987. – 639 с.

Концепція тваринного світу в поетичній творчості Тараса Шевченка і в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект

В статті з'ясовується символіка концептів тваринного світу (птахів) у творчості Тараса Шевченка та в українській фразеології.

Ключові слова: *концепт, образ, символ, фразеологізм, компаративема.*

Языковое восприятие животного мира в творчестве Тараса Шевченко и в полесской фразеологии: лингвокультурологический аспект

В статье объясняется символика концептов животного мира (птиц) в творчестве Тараса Шевченко и в украинской фразеологии.

Ключевые слова: *концепт, образ, символ, фразеологизм, компаративема.*

Linguistic perception of animal in Taras Shevchenko's work's and in Ukraine phraseology: linguistic culturological aspect

The symbolism of animal's concept (birds) in the works of Taras Shevchenko and Ukraine comparative phraseology is explained in the article.

Key word: *concept, image, symbol, phraseological unit (idiom), comparative unit.*